

811.163.1'367
811.163.41'36"18"
<https://doi.org/10.18485/sj.2018.23.1.27>

ТОМИСЛАВ М. МАТИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 04. 01. 2018.
Прихваћен: 29. 01. 2018.

О РЕДУ РЕЧИ КАО СПЕЦИФИЧНОМ СИНТАКСИЧКОМ
РЕПРЕЗЕНТУ ЈЕЗИКА XIX ВЕКА У ГРАМАТИЦИ
ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА Е. ЈОВАНОВИЋА
ИЗ 1851. ГОДИНЕ

У раду ће бити представљен и анализиран и теоријски размотрен ред речи као специфичан синтаксички репрезент језика XIX века у *Грамајици црквено-словенског језика* Евгенија Јовановића из 1851. године. Покушаћемо да утврдимо у којој мери се ауторови ставови подударају са синтаксичким карактеристикама славеносрпске епохе, као и у којој мери се у њима могу идентификовати синтаксичке особености српског народног језика тога времена, а посредно и савременог језичког израза.

Кључне речи: ред речи, синтакса, (реченица, синтагма, атрибут, глагол) црквенословенски језик, славеносрпски језик, српски језик, *славенски* језик.

Говорећи о науци о језику и стању у српској граматици с краја XIX века Стојан Новаковић у својој посланици СКА (Новаковић 1888: 35–36) између осталог истиче:

Излишно је и доказивати да је познавање нашег језика напредно по аналитичкој, гласовној или обликовној страни, али да је назадно и да му још много рада треба по синтактичкој и стилистичкој страни. [...] Синтакса о речима, именицама, придевима, заменицама и бројевима, синтакса о глаголима, о њиховим значењима, о њиховим сла-

* t.matic@yahoo.com

гањима, о њиховим додацима или допунама, о њиховим простим или сложеним облицима, синтакса о прилозима и предлозима, синтакса о реду речи и реченица [Истакао Т.М.], није ни започета да се обрађује.

Синтакса, а са њом и ред речи, врло касно је постала предмет озбиљнијих научних интересовања у српској лингвистици – прва студиознија (монографска) синтаксичка проучавања везују се за другу половину XIX века.¹ Ни у њима, чини се, није посвећена адекватна пажња реду речи као специфичном синтаксичком проблему уопште, а нарочито у време настанка тих студија. Тек ће Пера Ђорђевић у својој приступној беседи академији наука „О реду речи у српском језику” из 1898. године описати стање у српској вуковској реченици XIX века, на корпусу народне књижевности. Свакако најпрепознатљивија студија о реду речи у савременом српском језику је докторска дисертација Љубомира Поповића „Ред речи у савременом српскохрватском језику” из 1972. године, прерађена и објављена (у два издања, 1997. и 2004. године) под насловом „Ред речи у реченици”.

Наше истраживање у овом раду усмерено је на граматичку литературу која претходи Новаковићевој оцени из увода рада. Показало се да она не важи у целини. Од такве његове констатације барем делимично одступају поједине граматике српског језика (или ког другог језичког узуса тога времена) већ с краја XVIII и из прве половине XIX века, у којима се о реду речи расправља унутар дела посвећеног синтакси, уз синтаксу променљивих врста речи или у оквиру засебног (кратког) одељка. Издвајају се: *Рѣководство къ славенскѣй грамматикѣ*, Аврама Мразовића из 1794, *Славенска грамматика*, Георгија Захаријадеса из 1832, *Грамматика сербска*, Милована Видаковића из 1838. године.

Грамматика церковно-славянскаго языка ученог Евгенија Јовановића прва је граматика у нас у којој се реду речи приступа студиозно и на већем броју страна, где се разрађују и разрешавају препознатљиве синтаксичке инверзије епохе и у којој се ред речи не посматра само у морфосинтаксичком, већ и у ширем синтаксичком и стилистичком контексту.

Евгеније (Јефимије) Јовановић је завршио богословију и студирао филозофију и права. Био је епископ горњокарловачки, наследник Лукијана Мушицког, али за разлику од њега искључиви противник Вукове реформе. Стога је очекивано што своју *грамматикѣ церковно-славянскаго языка* штампа црквеном ћирилицом. На крају увода, у којем указује зашто је боље и исправније чувати словенски језик као званични језички стандард, Јовановић граматичку дели на *двѣ ея главныя части: Правоглаголаніе и Правойисаніе Правоглаголаніе* чине три дела *Словойроизведніе (Сѣчмологіа)*, *Словосочиненіе (Свнїпаѣісь)* и *Слогоздареніе (Просвѣа)*. Друга глава, о синтакси,

¹ Види: Даничић 1858; Бошковић 1864; Новаковић ²1870; Новаковић ⁴1880; Живановић 1889.

обрађује се веома опширно, на преко 130 страна. Сама дефиниција синтаксе је у приличној мери слична са претходним дефиницијама у граматикама: *Словосочиненіе естѣ частіѣ Грамматіѣки ꙗкоказывающаа ꙗвила, каковѣмъ образомъ реченіа во смѣслъ сказываѣи ꙗодобаеѣтѣ* (Јовановић 1851: 163).

Први део *Словосочиненіа* осмишљен је и представљен као приказ синтаксе појединачних врста речи, при чему се, изненађујуће, безмало једнака пажња посвећује синтакси променљивих (именице, придеви, бројеви, заменице, глаголи и партиципи) и непроменљивих врста речи (прилози, предлози, везници и речце), а кроз веома велики број примера који потврђују сваку синтаксичку особеност која се датим правилом објашњава.

Други део, *Раздѣленіе вѣторое, ѿ ꙗослѣдованіи реченіи*, доноси нам изузетно интересантна Јовановићева размишљања и експлицитну разраду појединих синтаксичких проблема који се директно тичу реда речи у *славенском* језику, тачније у одређеном књижевно-језичком стандарду у развоју српског језика.

Потребно је на почетку анализе расправе о реду речи укратко предочити ауторов став о пожељном језичком моделу у Срба, утврдити његов став према црквенословенском језику, затим према рускословенском и славеносрпском и на крају и према народној речи, односно према српском језику вуковског типа. Аутор насловљава своју граматику црквенословенском, готово доследно у тексту граматике језик назива славенским (*славенскій*), дидактички примери којима се потврђују правила или приказују изузеци од њих узимани су из дела изразито религијског карактера и веома прецизно су корпусно одређени (*Онъ же : Не бѣсчюса, рече, державный Фисіе, но истіини глаголы вѣщаю. Дѣлн. 26, 24. 25.*). У *Всѣѣлленію въ славенскѣю грамматіѣкѣ*, залаже се за доследну употребу *славенског* језика у свештеним књигама, а наглашава и његову корист за српске писце тога времена:

Къ томѣ нашъ азыкѣ сербскій безѣ славенскагѣ естѣ сѣлѣмъ всѣхъ денѣ; ꙗкъдѣ писатель сербскій, тѣмъ пишѣщій, праведнѣмъ уподобитисѣ можетѣ непросвѣщенномѣмъ назѣками чѣловѣкѣ. [...] Такѣмъ и сербскій писатель, лишѣнѣмъ нѣждныхъ реченіи, принѣждѣнѣмъ бѣваеѣтѣ изѣ славенскагѣ, или изѣ чѣжихъ азыкѣмъ вѣзѣматѣ а, да бѣ совершеннѣмъ изаснитисѣ възмоглѣ. Къ коемѣ же азыкѣ праведнѣе и природнѣе, нежелѣ славенскомѣ, такѣмъ корени своемѣ, прѣтеци должен? (Јовановић 1851: 1–2)

Из свега овога следи да се аутор, бавећи се анализом *славенског* језика, у ствари бави анализом *црквенословенског* језика или тачније анализом језика црквених књига свога времена.

Такође, Јовановић се на неколико места у граматици, како ћемо и видети даље у раду, на одређени начин ограђује од (синтаксичких) утицаја руског језика на језик превода свештених књига свога (новијег) времена, дистанцирајући се тиме суштински и од славеносрпског, као хибридне последице тих утицаја. С друге стране, када говори експлицитно о српском језику, доследно

га, заједно са руским, посматра у ширем контексту у односу на *славенски* језик, наглашавајући притом препознатљиве језичке карактеристике које их управо и нераскидиво везују за тај старији (јужно)словенски књижевни језик.

Могли бисмо, дакле, закључити да је Јовановићев *славенски* језик највероватније директни континуант црквенословенског језика, ослобођен синтаксичких утицаја руског (и немачког) језика и да га можемо посматрати као језик веома близак језику књижевности и науке XIX века заснованом на српском народном језику, у овом случају само корпусно снажно оивиченим². За сам наш рад и није од пресудног значаја прецизно књижевнојезичко одређење језика који је предмет Јовановићеве граматике, већ много више чињеница да је аутор веома детаљно приступио синтаксичкој анализи језика, а посебно реду речи као једном од најкарактеристичнијих синтаксичких репрезентата језика, односно реченице XIX века. На крају бисмо нагласили и неретки несклад између правила (начела) везаних за ред речи које аутор износи и примера који би требало да их потврђују, а с друге стране, нарочито, готово супростављеност између поменутих правила и Јовановићевог граматичарског метајезика.

На самом почетку одељка (§103) даје описну дефиницију реда речи:

Славенскій азыкъ имать великъ, но не совершеннъ свободѣ во разположеніи частей рѣчи, то есть; въ немъ коеждо реченіе можетъ помѣщенно быти тамъ, идѣже имѣетъ большю изразителность, слѣдѣ естественомъ теченію мыслей, а не условнымъ правилымъ словоразположеніа (Јовановић 1851: 275).

Непосредно након тога аутор даје и примере који потврђују слободни ред речи у *славенском* језику. Унутар истог параграфа, у виду две напомене (*ѣримѣчаніа*) расправља о богатству облика српског језика. Говори о бројним примерима морфосинтаксичке синонимије и слободном реду речи у старијим фазама (књижевног) језика у Срба и наглашава да је, *къ џасїїю нашеа словесностїи, сербскїй равнѣ ѣкоже и росїїскїй азыкъ, ѣродолженїе сѣй, ѣѣакѣ да речемъ, своегѣ кореннагѣ ѣ. е. славенскагѣ, ѣолзѣѣсѣ равнымъ сѣ нимъ ѣреимѣсїѣвомъ* (Јовановић 1851: 276). Увођењем оваквог вида синтаксичког и упоште језичког паралелизма између руског и славенског (српског) Јовановић само експлицира особине заједничке тим језицима, а наслеђене из ранијих фаза словенског језичког стандарда. Као што ће се видети и даље у тексту, он ту ни у ком случају не мисли на нама данас најпрепознатљивије трагове руског језика у синтакси славеносрпске епохе (синтагматске инверзије, постпонирање дела предиката и сл.), које су заправо кроз руски (рускословенски) у језик наших књижевника тога времена дошле из класичних језика. Аутор то наслеђено богатство из *сїѣријѣх (кореннїхъ)* језика између осталог види и у

² Чини се да *славенским* језиком аутор ипак одређује два различита књижевнојезичка узуса, црквенословенски језик (пре појаве редакција) и језик свештених књига свога времена (новији рускословенски језик).

слободном реду речи у српској реченици. У другој напомени из овог параграфа се и на конкретним примерима превода (свештених) књига, те пресликавања морфосинтаксичких конструкција са грчког на српски језик, истиче огрешење о поменуто богатство језика.

У завршном делу ове напомене аутор износи веома интересантно запажање, за разумевање реда речи у славеносрпској епоси потенцијално изузетно значајно. Наиме, он истиче да су новији преводиоци тога времена, како би приближили стари језик народном говору и тиме га учинили разумљивијим својим савременицима, унели *во церковных наших книги нѣкоіѡраа російскаа вконченіа и вбращеніа. Сіа ѡричина есїѡ несходсїва между рѡкоіисми и между вейѡхими и новыми изданїами свѡщенныхъ книгѡ, и ѡогѡ ради не рѡдкѡ ѡдобраетѡ ѡдаїи ѡреимѡцесїѡ ѡервымѡ, сирѡчь вейѡхимѡ, егда дѡло есїѡ ѡ ѡравильѡхъ собсїѡвеннѡ славенскаѡ азыка* (Јовановић 276–277). Овде се пак може наслутити горе поменути утицај руског језика на српски језик и српску реченицу. С циљем приближавања језика свештених књига савременицима, најчешће на лексичком плану, преводиоци су у језик уносили и неке морфосинтаксичке *завршетке* и синтаксичке *обрте*. Може се претпоставити да су такви синтаксички обрти и инверзије из језика књига са религиозним дискурсом касније улазили и у језик лепе књижевности, затим и у друге стилеве српског језика тога времена. Ту се заправо огледа индиректни утицај немачког, а даље класичних језика, нарочито латинског, кроз руски (рускословенски) на синтаксу славеносрпске реченице, конкретно на ред речи у њој. Индикативно је да Јовановић препоручује употребу старијих форми, наглашавајући аутентичност *славенског* језика које оне носе у себи.

У наредном параграфу Јовановић експлицира како крупније, тако у фусности и ситније морфосинтаксичке и синтаксичке разлике између грчког и *славенског* језика. Наглашава на крају да се тешко може говорити о карактеру и особеностима *славенског* језика ван дискурса свештених књига, *зане ѡрежде ѡревода вївлїѡ славенскимѡ азыкаѡмѡ никїѡже орігїналнѡ не ѡисалѡ* (Јовановић 1851: 277–278).

У параграфу 105, у једанаест тачака, аутор даје веома детаљну разраду реда речи као специфичног синтаксичког репрезента српског језичког стандарда тога времена или, можда тачније, репрезента синтаксе (свештене) литературе свога времена. Прецизан предмет својих запажања најављује:

Глаголоуце мы здѡ в разположенїи частей рѡчи славенскаѡ азыка, не бѡдемѡ повторѡти правила обѡа коемѡждо азыкѡ имѡщемѡ свободное словоразположенїе, ѡкови сѡтѡ греческїѡ и латїнскїѡ, в нѡхже во граммѡтїкахъ многѡ писано естѡ вѡ семь ѡношенїи. Мы замѡтимѡ вѡ кратѡѡ токѡмѡ нѡкаа частнаа правила, принадлежаѡаа собсїѡвеннѡ славенскомѡ азыкѡ (Јовановић 1851: 278).

У првој тачки Јовановић истиче да се придеви у функцији конгруентног атрибута не удаљавају, раздвајају (*не ѿдбляюица*) од своје именице, односно од центра синтагме. Наводи и неколико примера који то потврђују: *Всѣмъ даде сзгзбы ризы*.

У виду напомене, ипак, додаје да се у (новијим) свештеним књигама несумњиво могу наћи примери супротни овом правилу, те даје примере: у старијим издањима (записима), *Человѣкъ сзхх рзкз имый*; а у новијим, *рзкз имый сзхх*. Након примера са разбијеним редоследом атрибута Јовановић истиче да је разлог томе синтаксичко решење у грчком оригиналу: *ѱонеже сице сѱоошѣ во греческомъ ѱодлинницѣ* (исто: 278–279). Овде, дакле, имамо експлицирано подударане природног синтагматског реда речи у ауторовом језичком и граматичарском осећању са неутралним или природним редом речи у данашњем књижевном језику. Не мање важно је и то што се наглашава утицај грчког (класичног) језика на нарушавање аутентичног реда речи у новијим записима пишчева времена, чиме се на формирање претпостављене синтаксичке слике славеносрпског језика баца ново и конкретно светло. Данашња хипотеза да је синтакса славеносрпског језика формирана под снажним утицајем руске синтаксе, у којој се суштински огледају утицаји немачког језика, још даље, класичних језика, грчког и латинског, овде добија своје пионирске потврде.

У другој тачки износи се правило да *ѱрилагашѣлное имѧ³ ѱолагаеѣсѧ ѱредѣ своѣмъ сзшесѣвишѣлнымъ, наишаче егда сказзмо есѣѣ* (*Невинно виѱо укоризненно же ѱѣлнѣво*). Поново се ауторов став подудара са данашњим неутралним синтагматским редом речи. Ипак, истиче да и ово правило има доста изузетака, *ѱѣшицы небесныхъ, корабли ѧарсѣйсѣѣи*. Даље даје прецизне податке о употреби конгруентног атрибута у одређеним (религијским) текстовима; тако имамо податак да је у првој глави Јеванђеља по Луки конгруентна реч у односу на центар синтагме (именицу) постпонирана 73 пута, а да је у антепозицији у 20 примера. Упућује се, такође, и на примере да иста (придевска) лексема може бити коришћена у обе позиције, па тако *во ѱервомъ гласѣ воскресномъ на госѣоди воззахъ и сѣѣховнѣ 22 обоюдз вбрѣшѧеѣсѧ* (исто: 279). Евидентно је да је атрибутска постпозиција изразито чешћа у анализираним текстовима. Потенцијалне разлоге зашто аутор не објашњава такво стање, које противуречи правилу које је сам дефинисао, можемо тражити у чињеници да је раније у тексту упућивао на лоше стање у новијим преводима (мада се нигде конкретно у овој тачки не истиче да је реч о новијим преводима), те на утицај класичних језика на преводиоце тога времена. Ваља приметити да и Јовановић, иако прописује другачије, конгруентне речи, нарочито присвојне,

³ У тексту ове напомене Јовановић наводи да се ово правило не односи само на придеве, већ и на остале врсте речи које се могу наћи у позицији конгруентног атрибута, *сѣе должно и ѱ ѱричасѣѣяхъ, числѣѣлныхъ и ѱришѧжашѣлныхъ мѣсѣѱоименяхъ раззъмѣѣи*.

језичког израза с једне стране, и карактеристичног и тиме одређеног реда речи у реченици, с друге стране (исто: 280–281). Видели смо на почетку рада да на то на извештан начин позива Стојан Новаковић, 37 година касније у својој *Посланици СКА*.

У петој тачки говори се о евентуалној конгруенцији односних заменица (*иже, кже, еже*) са именицом на коју се односе. Наводе се примери за обе ситуације, док се само за заменице које конгруирају са својом именицом наглашава њихова позиција у реченици, *мѣстоименіе ѡносительное частіи ѡлагається ѡредѣ своимѣ существительнымѣ наилучше аще естѣ ѡгвѣде съ нимѣ ѡдежа*. Јовановић не дефинише разлику међу овим двама синтаксичким манифестацијама, већ остаје само на примерима, који их, опет, на недовољно јасан начин расветљују. У шестој тачки говори се о одричним придевским заменицама у предлошко-падежним конструкцијама и наглашава се да *егда ѡредлози единосложніи, такоже: вѣ, за, къ, на, по, ѡ, ѡредѣ ними стѡлѣиѣ, раздѣляются, и ѡредлози ѡсредѣ ихѣ ѡлагаются*. Овде би требало рећи да када говори о општим моделима употребе одричних заменица у овом одељку, Јовановић пре свега мисли на *славенски* (црквенослоенски) језик и ту наводи да постоје обрти у позицији предлога. У другом делу одељка он набраја те примере и у *српском* (народном, претпостављам) језику и наглашава да је у њему употреба предлога испред заменице ретка. Ипак, пример којим то илуструје, *Богъ сотворилъ мѣръ сей изъ ничегѡ*, говори нам да аутор није био увек кадар да разлучи народни од црквенослоенског (па и славеносрпског) језика, будући да пример ни на једном граматичком плану не припада корпусу народнога говора (исто: 281–282).

У наредне две тачке говори се о карактеристичним позицијама предлога и (сложених) везника у реченици. Најпре се за за предлог *ради* (*дла, дѣа*) каже да *частѣ ѡставляются за имени, нежелѣ ѡредѣ ними, Сгдѣбѣ ради ѡвоихѣ*. Ипак, даје и примере антепониране употребе предлога, која је у данашњем језику уобичајенија, не и једина, *Ради благосѣи ѡвоеа, госѡоди*. Предлог *вѣстѣиѣ* и везници *не ѡокмѣ* и *аще и* у реченици *не рѣдкѣ раздѣляются*. Оваква употреба сложених везника може имати континуанте и у савременом језику; за употребу сложеног предлога *уместо* (*Еда вѣ рыбы мѣсто змѣѡ ѡдасѣ емѣ?; Дѣво, радосѣ еѣ вѣ ѣчали мѣсто ѡдала еси*) то се не би могло рећи (исто: 282).

Девета тачка подељена је на два дела. У првој се говори о позицији одређених везника у реченици. Тако се за везнике *же, бо, ли, убо* (*quidem*) прописује употреба ван иницијалне позиције, а после једне или више речи. За везнике *а, но, зане, занеже, јако, ибо, ѣѣмѣ, ѣѣмѣже, аще* каже да они *стѡлѣиѣ на началѣ своегѡ ѡредложенѣа*, док за везнике *убо, сирѣчѣ, обаче* наводи да могу бити и у иницијалној позицији, али и *ѡслѣ ѣкоегѡ реченѣа*.

Као и у већини примера у овом делу расправе о реду речи Јовановић износи правило, често и примере који га потврђују (углавном и изузетке), али веома ретко правила објашњава и теоријски разрађује. Евидентно је да се о првој групи примера, којој се прописује ваниницијална употреба, може расправљати с аспекта њихове морфолошке класификације. За наведене примере би се пре могло тврдити да су речце (партикуле), и то већином енклитичког типа, чиме би се наведено њихово позиционирање у реченици потврдило. Речце као морфолошка категорија нису заступљене у граматичком терминсистему XIX века као јединствена граматичка категорија, каквом се данас схватају. У веома опширној и детаљној студији о граматичкој терминологији код Срба у XIX веку А. Ранђеловић посебан и обиман део посвећује и морфолошкој терминологији у наших граматичара тога времена (Ранђеловић 2016: 197–377). Међутим, не бележи податке о употреби термина за речце у анализираним граматикама и језичким студијама, те им сходно томе као морфолошкој класи не посвећује засебан део у цитираном делу монографије, а у закључном делу то и експлицитно оправдава: *Ни у једној од наведених граматика не помињу се РЕЧЦЕ као пета непроменљива врста речи* (Ранђеловић 2016: 375).

У другом делу ове тачке Јовановић испитује употребу и позицију речце *не* у односу на глагол и каже да *часѣица не, аѣе на глаголь возносиѣса, ѿо болшей часѣи ѿредѣ нимѣ ѿлагаеѣса, и вообѣе на неже возносиѣса, ѿомѣ ѿредходѣиѣ*.⁶ Експлицира се дакле проклитичка природа речце *не* и за то дају адекватни примери. Даље у тексту приказује две ситуације када је речца *не* раздвојена од глагола. У првој каже да *бо, кѣо, когда и какѣ, иногда ѿсредѣ сѣолиѣ*, уз примере *Не бо бѣша далече ѿ краа, но тако лакѣиѣ двѣсѣи* или *Да не когда ѿхиѣиѣиѣ тако лебѣ дѣиѣ мою*. Друга група примера представља реченице у којима су услед инсистирања на постпонирању глагола у (славизираној) реченици негација и сам глагол још више удаљени једно од другог, уз пример: *И да не на мноѣ удалааа ѿѣенѣ ѿвоегѣ ѿ мысленагѣ свѣрозловенѣ бѣдѣ*. Истиче се и специфичност упитних реченица у истом контексту, *Не ѣсѣса Хрѣсѣа ли видѣхѣ?* или *Какѣ убо не и сѣ нимѣ вса намѣ дарсѣвѣиѣ?* (исто: 282–283).

У десетој тачки се у кратким цртама говори о положају и типу дидакације у управном говору. „Њена је основна комуникативна улога да идентификује говорника пренесеног туђег говора, па зато њен граматички центар по правилу заузимају глаголи типа *verba dicendi*. [...] Ауторска дидакација може бити или у препозицији (и тада се иза ње обавезно ставља двотачка) или

⁶ Јовановић, како видимо, ипак користи термин речца (частица), у овом случају и оправдано, али на нивоу целог рада апсолутно несистемски. Претходно смо видели да их не разликује јасно од везника (што је случај са доста граматичара тога времена), а доказ да му нису искристалисане као граматичка категорија је и то што их не наводи када набраја и анализира врсте речи у делу о морфологији ове граматике (Јовановић 1851: 13–162).

у постпозицији, или пак у интерпозицији” (Ковачевић 2012: 16). Јовановић уводи глаголе истога типа (*рече, глаголейѣ и ѿодѣн.*) и, иако истиче чешћу, уобичајену, препонирану (глаголску) употребу, даје примере и за препозицију и за интерпозицију, док изостају примери постпозиције дидаскалије. Примери које наводи и за ову манифестацију карактеристичног реда речи у реченици такође су изразито религиозног типа и поново су веома прецизно одређени, нпр. *Сѡвѣща слѣѣый и рече: И кѣю естѣ сынѣ божѣй, да вѣрѣю вѣ него?* **Іван. 9, 36.** (исто: 283).

Једанаеста тачка се састоји од тврдње у виду једне реченице изнете на почетку, *Премѣненіе единагѡ реченіа далѣѣ различный разѡмѣ ѿредложенію,*⁷ и пет група примера којима се експлицира утицај реда речи на разумевање реченице, односно утицај промене редоследа реченичних конституената на реченични акценат, тиме и на њено разумевање. У појединим примерима аутор даје и претпостављено разумевање реченице условљено одређеним редом речи у њој. *Онѣ уѣтверждаеѣѣ, іако движеніе и ничѣю болѣе, цѣлѡз челоѡѡѡ ѿриносіѣѣ (едино движеніе ѿриносіѣѣ). Онѣ уѣтверждаеѣѣ, іако движеніе цѣлѡа, и ничѣю болѣе естѣ (цѣлѡа ѿочѣю естѣ). Онѣ уѣтверждаеѣѣ, іако движеніе цѣлѡа естѣ, и ничѣю болѣе (ничѣюже далѣе уѣтверждаеѣѣ).* Јовановић, дакле, овде још једном (индиректно) повезује стилистику и синтаксу, истичући тиме додатно потребу за проучавањем синтаксичких и стилистичких својстава српскога језика и њихових међусобних утицаја на структурну стабилност и стилистичку флексибилност српске реченице, односно реченице (литературе) тога времена, а кроз призму неутралног, а затим и специфичног реда речи у њој (исто: 283).⁸

На самом крају овог одељка, у виду две напомене, *ѣримѣчаниа*, Јовановић даје својеврсну сублимацију реченог о специфичностима реда речи у претходних једанаест тачака. Под бројем један даје дефиницију природног реда речи (мисли):

⁷ За наш рад је веома важно обратити пажњу на структуру саме реченице којом је ово правило дефинисано, односно на ред речи у њој. Наиме, и синтагматски и клаузални ред речи у потпуности одговарају уобичајеном, немаркираном реду речи у савременом српском језику. Структура реченичних конституената, иако сложених, одговара данашњем неутралном С – П – О редоследу. То даље може наводити на закључке да је, када је питању ред речи у реченици, језик граматичара (писаца) тога времена био доста ближи данашњем језичком стандарду и, претпоставимо, тадашњем народном језику, него језик литературе коју су читали, те језик литературе из које су цитирали примере за своје граматичке тврдње.

⁸ Раније у тексту већ смо нагласили да прве сличне примере наглашавања потребе повезивања синтаксичких и стилистичких изучавања српског језика, овде конкретно кроз анализу реда речи, налазимо код Стојана Новаковића, у *Посланици СКА*, штампаној 37 година после Јовановићеве граматике.

Естественное теченіе мыслей требзеть, да впервыхъ изречетса оно, в чемъ глаголати (подлежаще), а потомъ оно, еже емз приложити хощемъ (скажемъ), таже впрядьленіа сегw. Всегда убо должно естъ впрядьлаемо предходити впрядьленію своемз (Јовановић: 283–284).

Ауторова дефиниција је готово подударна са оним што пише Пера Ђорђевић, 45 година касније у *ѳрисиѳујној академијској беседи*, када је Вукова реформа увелико прихваћена, а синтаксичка и стилистичка проучавања српског књижевног језика била готово уз раме са фонетском, морфолошком и лексичком, те правописном дескрипцијом и проскрипцијом језичког стандарда:

Одговарајући психолошком *удруживању престава*, и граматичко везивање речи у реченицу иде, природним путем, *од познатого непознатом*. У обичном, редовном, излагању мисли прва половина реченице казује ствар познату („оно о чем се говори“), друга пак ствар нову, дотле непознату („оно што се о нечем говори“). [...] Другим речима, пре него што бисмо исказали психолошки прирок, треба објавити психолошки подмет⁹ (Ђорђевић 1898: 173–174).

Још једном су се, дакле, Јовановићева размишљања и дефинисања појединих синтаксичких појава, конкретно реда речи у српском језику, показала пионирским, за своје време изузетно иновативним. Подударност са дефиницијама у каснијим, нормом одређеним фазама српске синтаксе је јако велика. Аутор дефиницију проширује и прописивањем позиције реченичних одредаба, те њиховим међусобним редоследом. Иако није најјасније, с аспекта граматичке терминологије XIX века, шта покрива термин *вѳредьленіе*, чини се да у Јовановићевом терминосистему он представља искључиво клаузалну конституентску одредбу. Јако мало је вероватно да би се значење термина могло поистоветити са оним што је дато у савременом руско-српском речнику за одредницу *определение*, као пето значење, са квалификатором *лингв.* – атрибут. Иако смо већ истакли специфичност синтагматског реда речи у језику ове епохе, иако је и сам Јовановић на почетку овог рада прописивао пожељну позицију придева (атрибута) у односу на именицу (центар), он у овим сублимирајућим дефиницијама и мислима о карактеристичном реду речи у српском (славенском) језику тај синтаксички проблем не разрађује. Дефиниција се заправо односи на објекат и различите глаголске одредбе и допуне. Прилог тој тврдњи јесу примери којима се покушава потврдити изнето правило, *Госѳоди, кѳио вбиѳиаетѳ въ жилиги ѳвоемъ, или кѳио вселѳса во свѳлѳгю горз ѳвою? Ходѳлѳ нейореченъ – глаголѳлѳ исѳѳинз въ сердѳцѳ своемъ. Скажи ми, госѳоди, кончинз мою и число дней моихъ (коѳе есѳѳъ) да раззмею, чѳио лишаюѳ азъ*. Као што се види, на клаузалном плану ред речи скоро апсолутно одговара прописаном правилу, на првом месту је субјекат, следи предикат и за њим објекат (прави и неправи) те прилошке одредбе и допуне. На синтагматском, пак, плану ред

⁹ Ђорђевић непосредно после ове реченице ограђује себе од употребе атрибута *психолошки* уз субјекат и предикат говорећи да га *навѳаш уѳѳѳребьѳава* и наглашава да у психолошком реду речи подмет (субјекат) не мора претходити прироку (предикату).

речи није у складу са данашњим стањем у стандардном језику, већ, рекло би се, верно одсликава синтагматске инверзије карактеристичне за славеносрпски период: у вишечланој именичкој синтагми конгруентни атрибут посесивног типа доследно се постпонира у односу на центар синтагме, док су конгруентни атрибути квалитативног типа чешће у антепозицији.

До краја овог одељка Јовановић наглашава да је у природи одређених језика да не следе увек овакав, логичан и природан ред речи:

Обаче азыкъ всегда не слѣдзеть семъ тихомъ, мирномъ логическомъ радъ, но слѣзжитъ иногда многоразличнѣ и тмѣнаемомъ израженію чѣвствованій и намѣренію глаголающагъ. Сликъ убогшъ есть азыкъ стройми грамматическими, толікв болше порабощенъ и единообразенъ есть союзъ реченій въ немъ. Сичевъ есть н.п. Франкогаллійскій азыкъ, въ немже радъ реченій есть по болшей части строгъ впредѣленъ (Јовановић 1851: 284).

У наставку истиче предности језика у којима је ред речи слободан, нарочито за поетски (уметнички) и реторички израз.

Во греческомъ, римскомъ (латинскомъ) и славенскомъ азыкѣ логическій союзъ реченій есть вбезбѣжденъ грамматическими реченій видами; тогъ ради азыкъ нѣтъ привазанъ послѣдованію реченій словосочинителномъ, и тѣмъ ползчаеть свободъ, еже реченіа всегдашнемъ чѣвствованію, или умномъ смотренію, намѣренію сходивъ разпорядити, еже есть нещѣненна полза ради стѣхотворца и витіи (исто: 284).

На почетку другог *примѣчанія* аутор констататује да је покушао да приложи *неколики ѿне законѣвъ ѿ послѣдованіи реченій, вбаче всегда вбрѣль, како ѿравило не ѿправдаетсѣ ѿримѣрми*. Ипак, условно речено, утеху проналази у сличним проблемима са којима су се сретали синтаксичари латинског језика, *но и онѣи, иже во грамматїикахъ римскагъ азыка ѿрудидлисѣ нѣчїю извѣстїю сказати, малѣ усїѣша*. Још једном се Јовановић позива на стање у класичним језицима и њиховим граматикама. На више места у овом прилогу наглашавају се како сродности тако и разлике између класичних језика, грчког и латинског, и славенског, односно српског књижевног језика ауторова времена. Више пута истицана премиса је, како смо видели и раније у тексту, да српски језик, баш као и класични језици, за разлику од других (европских) језика, има релативно слободан ред речи у реченици.

У сличном маниру се и завршава овај одељак, са два правила, општеважећа, за која аутор сматра да су ипак изнад претходно поменутих проблема са дидактичким примерима. У првом говори о реченичном акценту и каже да *еже имаѣть болше удареніе вишїйское, ѿое ѿредходитѣ, а менше удареніе ѿослѣдетѣ*, наводећи пример: *Сїиѣ Богъ нашъ на небеси, емъже мы слѣжимъ*. Истиче се да је реченични склад и овде постојећи, али да у преводу (на стилски немаркирани дискурс) *сїе быти не можетъ* и наводи пример реченице са неутралним редом речи: *Сїи человекы возвѣщаютъ намъ ѿгнѣ сїасенїа*.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић 1864:** Јован Бошковић, *Извод из српске грамаџике, књига друга, IV. део грамаџике. Синџакса*, Београд: у државној штампарији.
- Видаковић 1838:** Милованъ Видаковичъ, *Грамаџика сербска или љаче крајкоје љо исџџџословџо у сербскџј џзыкџ Руководсџтво*, Пешта: Писмени Јос. Баймела, Острогонскогъ Књџгопечатеља.
- Даничић 1858:** Ђуро Даничић, *Србска синџакса. Део љрвџџ*, Београд: У државној штампарији.
- Ђорђевић 1898:** Пера П. Ђорђевић, „О реду речи у српском језику”, (приступна аадемска беседа), *Глас Српске краљевске академије, LIII*, 167–231.
- Живановић 1889:** Јован Живановић, *Српска синџакса*, Нови Сад: Издање и штампа А. Пајевића.
- Захаријадис 1832:** Георгиа Захаријадис, *Славенска грамаџика*, Будим: Писмени Кралџвскога Всеџчилица Пештанскога.
- Ивић 1971:** Павле Ивић, *Српски народ и њџхов језик*, Београд: Српска књџжевна задруга.
- Ивић 1991:** Павле Ивић, „Доситејеvски књџжевни језик између славено-српског и вуковског”, *Научни сасџанак славистџа у Вукове дане, 19/2*, 5–14.
- Јовановић 2013:** Јелена Јовановић, *Лингвистџички и сџџилисџички асџекџџ љроучавања реченице*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Јонке 1963:** Ljudevit Jonke, „О redu riječi sa sintaktičkog i stilističkog gledišta u hrvatskosrpskom jeziku” u: *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 171–182.
- Ковачевић 1991:** Милош Ковачевић, „Из проблематике развоја синтаксичких категорија: финалне конструкције у Доситејеvу језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2*, 69–80.
- Ковачевић 2002:** Милош Ковачевић, *Синтаксичка негаџија у српскоме језику*, Ниш: Издавачка јединица Универзитета.
- Ковачевић 2012:** Милош Ковачевић, „О граматичко-стилистичком термино-систему туђег говора”, *Српски језик, Студије српске и словенске, XVII*, 13–38.
- Ковачевић 42015:** Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Београд: Јасен.

- Ковтунова 1969:** Ирина Илынчина Ковтунова, *Порядок слов в русском литературном языке, XVIII–первой трети XIX в.*, Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, *Језик весма полезан*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић 2014:** Александар Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд: Филолошки факултет.
- Младеновић 1989:** Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Мразовић 1794:** Авраам Мразовић, *Рѣководство къ славенскѣй грамматикѣ во употребленіе славено-себскихъ народныхъ училищъ*, Виена: тупомъ г. Стефана Новаковича.
- Новаковић 1870:** Стојан Новаковић, *Српска синтакса. За ниже гимназије и реалке Кнежевине Србије (друго прерађено и раширено издање)*, Београда: издање и штампа државне штампарије.
- Новаковић 1880:** Стојан Новаковић, *Српска граматика за ниже гимназије и реалке у Кнежевини Србији, IV, Наука о реченицама (синтакса)*, Београд: Издање и штампа државне штампарије.
- Новаковић 1888:** Стојан Новаковић, „Српска краљевска академија и неговање језика српског, посланица академији наука философских, прочитана на свечаном скупу академије, држаном 10. Септембра 1888 у славу стогодишњице Вука Стеф. Караџића”, *Глас Српске краљевске академије*, X, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1–88.
- Петковић 1935:** Сава Петковић, *Речник црквенословенског језика*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Пипер и др. 2005:** Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика, Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1997:** Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ранђеловић 2016:** Ана Ранђеловић, *Језикословна терминологија код Срба у XIX веку*, (докторска дисертација), Београд: Филолошки факултет.
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.

- РСР 1998:** *Руско-српски речник (у редакцији Богољуба Станковића)*, Нови Сад: Матица српска, Москва: Русский язык.
- Силић 1984:** Josip Silić, *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*, Zagreb: Liber.
- Симић 1991:** Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: НИП „Универзитетска ријеч”.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса, I–II*, Београд: Научно друштво за неговање српског језика.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синтакса, III–IV*, Београд: Научно друштво за неговање српског језика.
- Станојчић/Поповић *2000:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Београд: Народна књига.
- Тошовић 2002:** Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
- Халупка-Решетар 2009:** Sabina Halupka-Rešetar, „Red reči u službi izražavanja informacionog fokusa u srpskom jeziku”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/2, 169–186.
- Шћепановић 2011:** Михаило Шћепановић, „Ред речи на размеђи основице и надградње српског језика”, *Српски језик*, XVI, 505–512.

ON WORD ORDER AS A SPECIFIC SYNTACTIC EXPONENT OF 19TH CENTURY LANGUAGE IN E. JOVANOVIĆ'S 1851 *GRAMMAR OF THE OLD CHURCH SLAVONIC LANGUAGE*

Summary

The paper will present, analyse and theoretically consider word order as a specific syntactic exponent of 19th-century language in Evgenije Jovanović's 1851 *Grammar of the Old Church Slavonic Language*. We will try to ascertain to what extent the author's views coincide with the syntactic features of the Slavonic Serbian era, as well as to what extent they can be used to identify the syntactic features of the then vernacular Serbian, and indirectly those of the contemporary language expression.

Keywords: word order, syntax (sentence, phrase, attribute, verb), Old Church Slavonic, Slavonic Serbian, Serbian language, Slavic language.

Tomislav M. Matic